

## **ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ II ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД**

*У статті подано джерелознавчу характеристику найважливіших джерел з історії Болгарії другої половини XVIII – початку XX ст. Головну увагу приділено документальним джерелам, що містять інформацію про основні етапи боротьби болгарського народу за національне визволення та відновлення власної державності. Зроблено висновок про те, що джерельна база історії Болгарії вказаного періоду вимагає значного розширення та переосмислення в сучасних умовах розвитку вітчизняної історичної науки.*

*Ключові слова: національно-визвольна боротьба, історичні джерела, джерельна інформація, документальні джерела, джерелознавча критика, джерельна база.*

В історії Болгарії період другої половини XVIII - початку XX ст. займає особливе місце. Саме у цей час болгарський народ позбувся 500-літньої залежності від Оттоманської Порти та відновив власну національну державність. На рубежі XIX - XX ст. Болгарія стала відігравати провідну роль на Балканському півострові і взяла активну участь у Балканських війнах, які однак змінили її зовнішньополітичну орієнтацію із Антанти на Троїстий союз. У Першій світовій війні Болгарія виступала на боці Троїстого союзу зробивши його Четвертним. Цікавими та різноманітними у цей час були і україно-болгарські взаємини, яскравим прикладом яких може слугувати просвітницька та науково-педагогічна діяльність у Болгарії великого сина українського народу Михайла Драгоманова.

Автор публікації ставить за мету охарактеризувати найважливіші документальні, мемуарні та інші групи писемних історичних джерел з історії Болгарії вказаного періоду.

У II половині XVIII ст. з'являються перші ознаки болгарського національного Відродження, результатом якого стало здобуття Болгарією незалежності. Ідеологом цього руху став чернець Афонського Хілендарського монастиря Паїсій (1722-1798 рр.), котрий у 1762 р. написав невелику за обсягом рукописну працю «Історія слов'янська про народ і про царів». Цей твір є одним із важливих джерел до історії болгарського Відродження, у ньому автор не тільки нагадував про велич Болгарського царства, але й пристрасно закликав до пробудження національної свідомості та звільнення від

османського панування. Звертаючись до болгар Паїсій зокрема зазначає: «Вам необхідно і корисно знати про діяння батьків ваших, як знають всі інші родини і мови про свій рід і мову, мають історію, і всякий їхній книжник знає, розповідає і прославляє свій рід і мову. А ті, хто не хочуть про рід свій болгарський знати і не радуються своїй болгарській мові, вчаться читати грецькою і соромляться називатися болгарами. О нерозумний і юродивий! Чи не було у болгар царства і панування. Скільки років вони панували і багато разів із мудрих греків та сильних римлян стягували данину» [1, с.24-25].

Одним із найбільш відомих послідовників Паїсія був єпископ Врачанський Софроній (Стойко Владіславов), якому належить автобіографічна праця «Житіє і страждання грішного Софронія» та значна кількість патріотичних відоzw. Літературні твори Софронія є не лише цікавою групою історичних джерел, а також чудовими пам'ятками нової болгарської літератури. Так у його «Відоzwі до болгарського народу», що була написана 1812 р. міститься прямий заклик до болгар піднятися на священну війну проти турецьких поневолювачів [2, с.57]. Значний внесок у піднесення культурно-просвітницького руху в Болгарії зробив відомий вчений Петро Берон (1800-1871 рр.), котрий у своїй книзі «Риб'ячий буквар» [3, с.148] запропонував нову систему світської шкільної освіти, що базувалася на болгарських народних традиціях та рідній мові.

Значна кількість історичних джерел проливають світло на боротьбу болгарського народу проти османського панування, активізація якої відбувається в середині XIX ст. Із найбільш важливих та знакових історичних пам'яток варто відзначити «Статут народних комітетів» та «Тимчасовий закон про народні лісові чети» [3, с.155-157]. Програмні документи було підготовлено у 1867 р. Болгарським таємним центральним комітетом. У них розкривається концепція організації четницької боротьби, а також основні принципи формування місцевих органів влади повсталих - Народних таємних комітетів. Цікавим джерелом до історії Квітневого повстання 1876 р. є «Звернення Пловдивського комітету із закликом до повстання». В якому зокрема зазначено, що у середині квітня 1876 р. в лісовій місцевості Оборіште неподалік Пловдива, відбулися збори народних представників, на яких було ухвалено план ведення бойових дій, затверджено повноваження керівництва та прийнято Звернення до народу Болгарії. У Зверненні містилися прямі заклики до загального збройного повстання: «Наступає кінець лютої тиранії, котру майже п'ять століть ми зазнаємо від османської влади. Вперед браття, беріть зброю, і з нею всі дружно будемо хоробро битися з ворогом! Сьогодні від імені нашого народу ми сповістили перед усім світом: цілковита воля, або смерть!» [4, с.151-152].

Окрему важливу групу історичних джерел складають праці керівників національно-визвольної боротьби болгарського народу Василя Априлова, Георгія Раковського, Василя Левського, Христо Ботева та ін. Зокрема Г.Раковський у документі «План звільнення Болгарії» [3, с.153-155], що був підготовлений у 1858 р., накреслив конкретні завдання всім патріотичним силам Болгарії щодо підготовки та проведення загальнонаціонального народного повстання проти Оттоманської Порти. Однак, розпочати повстання тоді не вдалося, його задуми реалізувалися лише в середині 70 - х рр. XIX ст.

Цікавим для дослідника видається ще одне джерело з історії національно-визвольного руху в Болгарії – «Проект статуту Революційної організації та звернення про звільнення Болгарії», що було підготовлено у 1871 р. В.Левським[5, с.101-102]. У ньому автор проголошував створення Болгарського революційного центрального комітету який у майбутньому став керівним органом у боротьбі за звільнення Болгарії. Документ передбачав також створення таємної національної поліції як органу державної влади повсталі Болгарії та визначав її компетенції.

Особливу групу джерел складають праці найвидатнішого діяча болгарського революційного руху середини XIX ст. Христо Ботева. У січні 1875 р. в газеті «Знаме» було опубліковано його статтю «Запалимо вогонь повстання». У ній міститься полум'яний заклик до співвітчизників щодо негайного початку збройного повстання: «Наш народ стоїть перед вибором, або залишитися під турецьким ярмом, або піти по революційному шляху, вступивши у нерівну боротьбу з гнобителями. Із цих двох зол він обере друге – і буде боротися не на життя, а на смерть! Саме зараз нашому народу потрібно гарну зброю, добрих керівників і невелику допомогу, а тому страшний суд уже близько і раб не буде більше терпіти [6, с. 137-142]. Цікавим джерелом, що проливає світло на суспільно-політичні погляди Христо Ботева є його програмний документ «Символ віри болгарської комуни», який при його житті так і не було опубліковано [6, с.91-92]. Документ у майбутньому став катехизисом болгарських революціонерів. Значний інтерес викликає також літературна спадщина національного героя Болгарії, що включає поезії, оповідання, публіцистичні твори, послання та листи. У поетичних творах, а їх всього понад 20, Х.Ботев оспівав любов до батьківщини та бойовий дух болгарського народу. Це найбільше проявилось у його поемах «Гайдуки», «Хаджи Димитр» та ін. Український переклад поезії Х.Ботева вперше здійснив Павло Грабовський ще у 1895 р., переклади у подальшому здійснювали В.Сосюра, П.Тичина та ін.

Згідно із загальноприйнятною в джерелознавстві тополого-видовою класифікацією законодавчі акти виділяють як окремий вид документальних історичних джерел. Саме опираючись на такі джерела дослідник може об'єктивно проаналізувати державотворчі процеси, які відбувалися у Болгарії в середині та другій половині XIX ст. Серед джерел такого виду особливе місце займає Сан-Стефанський мирний договір та Берлінський трактат, адже саме вони заклали основи формування болгарської незалежної держави. Премілітарний Сан-Стефанський договір було підписано між Російською та Османською імперіями 19 лютого 1878 р. в м. Сан-Стефано поблизу Константинополя. У відповідності до умов миру створювалась держава Велика Болгарія, до складу якої увійшла північна її частина, а також Східна Румелія та Македонія. З Болгарії виводились турецькі війська, а замість них терміном на два роки вводились російські [4, с. 89]. Берлінський трактат [7, с.306-308] став підсумковим документом Берлінського конгресу, що був скликаний у червні-липні 1878 р. для перегляду рішень Сан-Стефанського договору. У ньому взяли участь представники шести держав - Великобританії, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Османської імперії та Росії. За умовами договору Болгарія була проголошена автономним князівством, обраного голову якого затверджував султан, вона втратила східну Румелію, яка залишалася під політичною та військовою владою Османської імперії. Таким чином, Берлінський договір підтвердив звільнення Болгарії від османського панування та створення болгарської державності, хоч із значним зменшенням території Болгарського князівства.

Важливим публічно-правовим джерелом з історії Болгарії слід вважати Тирновську конституцію[4, с.201-203], що була першою не лише у Болгарії, але і на Балканському півострові. Конституцію було ухвалено на установчому засіданні Народних зборів Болгарії 16 квітня 1879 р. у м. Велико-Тирново, тодішній столиці Болгарії. Вона містила 22 глави та 169 статей і відіграла величезну роль у становленні нової незалежної болгарської держави. Зміст конституції відображав її прогресивну та демократичну суть, закріпив розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. Також конституція проголосила звітність перед парламентом виконавчих органів влади, депутатську недоторканість та право приватної власності. З поправками 1893 та 1911 рр., що посилювали владу монарха, Тирновська конституція діяла до 1947 р. Цікавим джерелом до історії Болгарії початку XX ст. є «Маніфест до болгарського народу з приводу проголошення Болгарії царством» [8, с. 189-190], який було видано 22 вересня 1908 р. У цей день болгарський князь Фердинанд I проголосив себе царем.

В кінці XIX – на початку XX ст. джерельна база з історії Болгарії значно збільшується та урізноманітнюється. Особливо це стосується джерел періодичної преси, на сторінках якої дослідник може знайти документальні, статистичні, публіцистичні та інші матеріали з різних аспектів життя країни. Напередодні Першої світової війни відбувається активізація зовнішньополітичної діяльності Болгарії, що знайшло свій вияв у багаточисельних угодах підписаних країною з багатьма європейськими державами.

Цікавою та маловивченою сторінкою історії Болгарії початку XX ст. є її участь у Балканських війнах. Події що передували Першій світовій війні призвели до значних геополітичних змін на Балканах та утворення Четвертого союзу. Найважливішими документальними джерелами історії Болгарського царства періоду Балканських війн є угоди та договори, зокрема угода про створення Балканського союзу, Лондонський та Бухарестський мирні договори. До початку XX ст. Болгарія, Греція, Чорногорія і Сербія домоглися незалежності від Османської імперії, але значна частина їх етнічних територій залишалася під османським пануванням. Навесні 1912 р. ці країни уклали між собою Балканський союз [4, с. 213-214]. Ознайомлення із текстом документу дає підстави зробити висновок про те, що він був спрямований не лише проти Туреччини, але і Австро-Угорщини. Перша Балканська війна, що призвела до розгрому союзниками Туреччини завершилася підписанням Лондонського мирного договору 30 травня 1913 р. [3, с. 217-219]. За умовами договору Османська імперія втратила всі європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини Східної Фракії. Болгарія значно збільшила свої території за рахунок Фракії з Егейським узбережжям та Північної Македонії. Друга Балканська війна, яку розпочала Болгарія проти своїх союзників у першій війні тривала із 29 червня по 29 липня 1913 р. Війна, що була спровокована дипломатами Австро-Угорської та Німецької імперій з метою розвалити Балканський союз, завершилася поразкою Болгарії та підписанням у вересні 1913 р. Бухарестського миру [8, с.190-191]. За його умовами Болгарське царство втратило значну частину своєї території, зокрема Північно-східну Македонію та Південну Добруджу.

Окрему групу різних видів джерел складають програмні документи, відозви та діловодні документи політичних партій, що виникають у Болгарії на рубежі століть. Нашу увагу привернули програми Ліберальної, Прогресивно-ліберальної та Соціал-демократичної партій [3, с.180-181,182-183,184-186]. Болгарські політичні партії ставили перед собою різні цілі і завдання, в їх програмних документах відображено всю складність та суперечливість внутрішньополітичного розвитку Болгарії кінця XIX - початку XX ст.

Досліджуючи україно-болгарські взаємини варто особливо відзначити просвітницьку та науково-педагогічну діяльність Михайла Драгоманова. Відомий історик та публіцист, засновник українського соціалізму потягом 1889-1895 рр. був професором на кафедрі загальної історії Софійського університету і залишив після себе велику науково-публіцистичну спадщину. У 2019 р. в Україні вийшла друком монографія А.Якімової [9] яка містить значну кількість різноманітних документів і матеріалів про болгарський період життя і творчості М. Драгоманова та його активну участь у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті болгарського народу.

Підсумовуючи викладений у публікації матеріал варто зауважити про те, що джерельна база вивчення історії Болгарії кінця XVIII - початку XX ст. охоплює переважно документальні джерела. У них відображено основні етапи боротьби болгарського народу за національне визволення і творення власної незалежної держави. Однак, в сучасних умовах дослідження джерел та джерелознавча критика вимагає нових підходів. Це стосується розширення джерельної бази, а також переосмислення місця та ролі Російської імперії в історії болгарського та інших народів балканського півострова, адже переважна більшість опублікованих в радянські часи джерел містять російські пропагандистські наративи про її вирішальну роль в історії Південних слов'ян. Вітчизняна славістика гостро потребує джерелознавчих та історіографічних праць з різних періодів історії Південних і Західних слов'ян.

#### **ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:**

1. Паисий Хилендарский. История словяноболгарска. София, 1982.
2. Христов Х. Болгарское возрождение. Хрестоматия по истории Болгарии. Ч.2. София, 1999.
3. Хрестоматія з історії Західних і Південних слов'ян. Т.2. Нова доба. За ред. В.Ярового. К., 2016.
4. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник документов и материалов. Т.3. М., 1987.
5. Хрестоматія по історії південних і західних слов'ян. Т.2. Під ред. В.Карасьова. Мн., 1989.
6. Ботев Х. Вибрані твори. К., 1991.
7. Бур'ян М.С. Берлінський трактат // Українська дипломатична енциклопедія у 2 т. Т.1. Під. ред. Л.Губерського. К., 2004.
8. Сборник документов по истории нового времени. 1870-1914. М., 1999.
9. Якімова А. Болгарський період життя професора Михайла Драгоманова. К., 2019.